

ЗМІСТ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У СТАРШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена надзвичайно актуальній та важливій проблемі – ціннісному самовизначенню особистості старшого підліткового віку. Розкрито основні структурні складові цього психологічного феномену крізь призму окресленого вікового періоду. Особлива увага акцентується на таких аспектах процесу особистісного самовизначення, як самооцінка, життєві домагання, мотиви діяльності, смисложиттєві орієнтації тощо.

Ключові слова: самовизначення, самооцінка, життєва позиція, мотиви діяльності, смисложиттєві орієнтації, підлітковий вік.

The article is devoted an extraordinarily and important problem – valued self-determination of personality of senior teens. In it basic structural constituents are exposed this psychological the phenomenon through the prism of the outlined age-old period. The special attention is accented on such aspects of process of personality self-determination as a self-appraisal, vital sollicitations, reasons of activity, vital orientation and others like that.

Keywords: self-determination, self-appraisal, vital position, reasons of activity, vital orientation, teens.

Дослідження ціннісного самовизначення підлітка як багаторівневого процесу освоєння ним своїх потреб, цілей та мотивів діяльності, власних можливостей та сукупності норм соціуму припускає аналіз змісту чинників, які детермінують цей процес. Якщо конкретизувати зміст поняття, то в його структуру слід включити об'єкти та явища зовнішнього та внутрішнього світу людини, які певною мірою впливають на процес усвідомленого вибору смисложиттєвих орієнтацій та детермінують потенціал розвитку.

Дотримуючись положення про поняття самовизначення як процес і результат усвідомлення, вибору та утвердження індивідом своєї життєвої позиції, цілей і засобів життєдіяльності [14; 2; 7], слід розкривати зміст ціннісного самовизначення підлітка через прояв його самосвідомості, усвідомлення своїх прагнень, життєвих домагань, мотивів діяльності, очікувань [3; 12; 5; 9].

Дослідження у сфері психології самовизначення характеризуються теоретичною та прикладною багатоаспектністю аналізу цього психологічного явища. Підтвердження ми бачимо в наукових розвідках В. В. Гулякіної [5], М. І. Боришевського [1], В. І. Журавльова [7], Л. І. Пилипенко [10], В. Ф.

Сафіна [14], Н. В. Скотної [15], І. І. Чеснокової [17], В. Е. Чудновського [18]. Протягом останніх років найвагомішими науковими розробками в цій сфері слід вважати такі: домагання особистості як спосіб вибудовування нею власного майбутнього (О. Я. Кляпець [8]), соціально-психологічні складові цілеспрямованої системи особистості шкільної молоді (Л. А. Лепіхова [9]), психологічне підґрунтя професійного самовизначення старших школярів (І. А. Савченко [12]), життєві домагання як соціально-психологічний механізм самоздійснення особистості (Т. М. Титаренко [16]).

Попри існування достатньої кількості досліджень цього феномену, усі вони розрізненого характеру. Постає необхідність синтезу та розробки цілісного образу змісту явища самовизначення.

Метою статті є окреслення особливостей змісту ціннісного самовизначення у школярів старшого підліткового віку в контексті становлення їхньої особистості. Необхідною умовою є дослідження вікових аспектів феномену самовизначення та його якісних проявів.

Самовизначення є новоутворенням саме підліткового віку. В. І. Журавльов [7] вказує на цей феномен як на «процес, який проходить на кордоні шкільного та післяшкільного періоду змін в соціальному становищі школяра і регулюється педагогічними та соціальними факторами». В. Л. Лебедева вважає, що в старших школярів настає період входження у систему суспільних відносин, характеризується необхідністю вибору цінностей у різних сферах життєдіяльності, а передую цьому періоду процес особистісного самовизначення [14].

В. В. Гулякіна вважає, що для формування самовизначення в підлітковому віці повинні бути сформовані певні умови, такі, як достатній рівень психічного та особистісного розвитку, здатність до соціального мислення та рефлексії, сформованість самосвідомості, Я-концепції, нормативної системи, наявність життєвого досвіду. Характер протікання процесу самовизначення у підлітковому віці, на думку автора, може виражатися у трьох формах: здійснення процесу самовизначення, готовність до самовизначення, готовність до реалізації процесу самовизначення [5].

На думку І. І. Чеснокової, у процесі самовизначення особистості підлітковий вік відіграє провідну роль, оскільки саме в цей період (в силу генетично закладених особливостей розвитку самосвідомості) формуються основні властивості та форми прояву такого феномену. Опосередковуючись особливостями самовизначення, у дітей формується стійка та адекватна самооцінка, яка в майбутньому стає провідним важелем регуляції власної поведінки і буде визначати зміст деяких складових досліджуваного нами явища. Самовизначення на цьому віковому етапі покликане формувати майбутню самостійність, незалежність особистості в різноманітних життєвих обставинах і складних системах суспільних

взаємин. У контексті становлення ціннісного самовизначення підліткового віку характеризується готовністю загального психічного розвитку, розвитком інтелектуальних та емоційно-вольових процесів і відповідним розвитком самосвідомості. На шляху до самовизначення підростаюча особистість намагається усвідомити власне становище в навколишньому світі, свої цінності, змінити себе, самовдосконалюватися [17].

У контексті становлення ціннісного самовизначення підліткового віку характеризується сензитивністю загального психічного розвитку, розвитком інтелектуальних та емоційно-вольових процесів і відповідним розвитком самосвідомості. Становлення ціннісного самовизначення в період дорослішання проходить в кілька етапів, а від домінування одного з них залежатиме подальший якісний рівень самовизначення, який розкриватиме сутнісну характеристику особистості підлітка, формування його життєвого поля [5]:

1. Створення передумов здатності до самовизначення, формування внутрішніх критеріїв оцінки об'єктів.

2. Нагромадження життєвого досвіду, формування ідентичності та цілісності підростаючої особистості.

3. Підтримка самототожності і самовдосконалення особистості.

Ціннісне самовизначення підлітків зумовлене рядом факторів, серед яких – підвищене прагнення до самостійності в навчанні, спілкуванні та діяльності, зміна статусу підлітка в середовищі дорослих, прагнення до дорослості тощо. М. І. Боришевський [1], Л. С. Сапожнікова [13], Т. В. Говорун [4] вважають потребу в самовизначенні важливим для підлітка внутрішнім стимулом активізації процесу його самопізнання, що проявляється у зацікавленні внутрішнім світом навколишніх людей і своїм особистим.

Самовизначення підлітка проявляється в аналізі власних дій, поступків, діяльності, тобто в можливості самооцінки. Якщо на початку підліткового віку прагнення самостійно оцінити себе часто містить значні похибки щодо перебільшення власних можливостей, то в старшому підлітковому віці самооцінка стає адекватною, що свідчить про адекватне самовизначення [2;13; 4].

Вважаючи самооцінку механізмом самовизначення, на основі досліджень В. Ф. Сафіна, можна стверджувати, що саме вона є емоційно-когнітивним та ціннісним відношенням до себе як до активного суб'єкта діяльності. Часто самооцінка виступає вторинним феноменом після процесу самовизначення, оскільки пов'язана з тим місцем, яке почне займати дитина в системі соціальних взаємин [14].

Підлітковий вік характеризується схильністю до самооцінки цілісності «Я». У цій ситуації самовизначення стає для підлітка мотивацій-

ним центром, який визначає і діяльність, і поведінку, і ставлення до оточення. У підлітків, які самовизначаються успішно, модель поведінки «хочу – можу – вмію» стає адекватною [14].

У структурі особистісного самовизначення підлітка важливу роль відіграє рівень його домагань. У цьому випадку Л. С. Сапожнікова має на увазі той рівень діяльності та поведінки особистості, якого підліток очікує від себе, і який його задовольняє. Як і процес самовизначення, життєві домагання орієнтуються на майбутнє, формуються під впливом оцінки і в дитинстві, хоча піку свого розвитку досягають саме в підлітковому віці [13].

Самовизначення підлітків не може відбуватися без наявності життєвих домагань. Вони сприяють досягненню успіхів у певній діяльності і характеризуються короткостроковою перспективою. Домагання сприяють утвердженню життєвої позиції, потреба в певних домаганнях може змінюватися під впливом певних життєвих обставин, змінюватися у хлопчиків та дівчаток. Необхідність змін життєвих домагань зумовлена зміною мотивів діяльності, що загалом не впливає на цілісність структури самовизначення та не є негативним явищем [13; 2].

Низка дослідників, зокрема Т. В. Говорун [4], Л. І. Пилипенко [10], М. І. Боришевський [1] зазначають роль соціально-психологічних очікувань у структурі особистісного самовизначення підлітків. Соціально-психологічні очікування підлітків, ґрунтуючись на їхній самооцінці, опосередковуються мірою розвитку взаємин, емоційними ставленнями, потребами та цінностями.

Сприяючи самовизначенню, очікування впливають на позицію підлітка до себе та оточення, на розвиток усвідомлення свого статусного положення в групі, усвідомлення своєї ролі та цінності для людей. Т. В. Говорун зауважує, що дівчата-підлітки залишаються більш чутливими до групових очікувань, ніж хлопчики [4].

Такі компоненти самовизначення, як, скажімо, цілі, дуже тісно взаємодіють із самооцінкою підлітків. Дослідження Е. А. Савонько [11], В. Ф. Сафіна [14] довели, що підлітки, які свою життєву позицію обирають на основі власної самооцінки, можуть ставити більш обґрунтовані цілі; підкреслюється здатність до усвідомлення та самооцінки мотивів власної ж поведінки, до співвідношення власних інтересів з цілями майбутньої діяльності.

Переоцінку цінностей, яка відбувається у підлітковому віці, можна вважати активізатором процесу особистісного самовизначення. Дослідження Т. М. Титаренко [16], Л. А. Лепіхової [9] вказують на перевагу в змісті особистісного самовизначення підлітків загальножиттєвої мотивації над навчальною. Реалізація особистісного потенціалу підліт-

ком як механізм самовизначення, на думку дослідників, реалізується через референтне коло ровесників і цікавих юнаків-лідерів.

На думку Л. А. Лепіхової, ідеалізація мотивів діяльності підлітків перешкоджає процесу особистісного самовизначення. Ідеальний рівень загальножиттєвої мотивації перевищує реальні потреби в комфорті та побутовому забезпеченні. Так може наростати суперечливість та конфлікт мотивації, що відбивається на адекватності самовизначення підлітків [9].

Підлітки на суб'єктивному рівні життєвої мотивації сприймають ту частину життя, яку вони проводять у школі, та такі її складові, як учіння, суспільну діяльність, спілкування з однолітками, творчість як майбутнє підґрунтя для їхнього самовизначення. Характеризуються підвищеною потребою в досягненні, проявом активної життєвої позиції, підвищеною готовністю до особистісного життєствердження [9].

Важливими конструктивними умовами становлення самовизначення в підлітковому віці, на думку В. Гарбузова [3], В. Е. Чудновського [19], є відчуття сформованості значущості власної особистості, позитивна та стійка Я-концепція. Попри це навіть надбання сенсу життя не гарантує адекватного становлення індивідуальності, оскільки в основу самовизначення можуть лягти негативні ідеї, почуття та вчинки. Такий випадок свідчить про деструктивність особистісного самовизначення.

Поштовхом для розвитку ціннісного самовизначення підлітків є сукупність особистісних властивостей, таких, як смисложиттєві орієнтації. О. Я. Кляпець, В. І. Чудновський вважають, що найвизначнішу роль відіграють дорослі, які мають сприяти особистісному зростанню дітей, забезпечувати позитивну психологічну атмосферу, враховувати індивідуальні та вікові особливості дітей, забезпечувати розвиток їхніх здібностей, формувати самостійність та орієнтацію на спосіб отримання знань та вмінь [8; 18].

Головним результатом самовизначення підлітка повинно стати набуття позиції дорослого, усвідомлення себе як члена суспільства, розуміння свого значення для оточення. На думку І. А. Савченка, формування життєвих планів та реалістичного плану дій – характерна ознака цього вікового періоду. Життєвий план можна розглядати в дотичній площині до самовизначення, оскільки базується на мотивах поведінки, які входять у структуру досліджуваного феномену [12].

Дослідження І. А. Савченка створили умови для того, щоб виділити ряд характерних особливостей процесу особистісного самовизначення підлітків [12]:

1. Самовизначення особистості підлітка формується під контролем дорослих та власних вражень від взаємодії з навколишнім світом.
2. Особистісне самовизначення постає необхідністю підліткового віку, опосередковуючись розвитком усіх сфер психіки школяра.

3. Самовизначення підростаючої особистості характеризується орієнтацією на доросле суспільство, прагненням увійти в систему дорослих стосунків.

4. Процес самовизначення в підлітковому віці характеризується суперечностями: недостатньою самостійністю і готовністю до самовіддачі заради реалізації власних життєвих цілей.

Проведене дослідження підкреслює практичне значення поданого матеріалу. З огляду на це, одним з можливих напрямів нашої подальшої роботи стане розгляд гендерних аспектів полідетермінованості самовизначення для детальнішого його тлумачення.

Література

1. Боришевский. Теоретические вопросы самосознания личности / М. И. Боришевский // Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М. И. Боришевского. – К. : Вища школа, 1980. – С. 5–37.
2. Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицай. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
3. Гарбузов В. Нервные и трудные дети / В. Гарбузов. – М. : АСТ; СПб. : Астрель-СПб., 2005. – 351 с.
4. Говорун Т. В. Особенности социально-психологических ожиданий подростков / Т. В. Говорун // Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М. И. Боришевского. – К. : Вища школа, 1980. – С. 59 – 71.
5. Гулякина В. В. Групповые нормы и ценности как факторы самоопределения личности старшеклассника : автореф. дис. на соискание степени канд. псих. наук : спец. 19. 00. 05 «Социальная психология» / Вера Викторовна Гулякина. – Курск, 2000. – 20 с.
6. Еникеев М. И. Энциклопедия. Общая и социальная психология / М. И. Еникеев. – М. : Приор, 2002. – 560 с.
7. Журавлев В. И. Вопросы жизненного самоопределения выпускников средней школы / В. И. Журавлев. – Р.-на-Дону, 1972. – 206 с.
8. Кляпець О. Я. Шлюбно-сімейні домагання особистості як спосіб вибудовування нею власного майбутнього / О. Я. Кляпець // Життєві домагання особистості : монографія / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 227 – 257.
9. Лепіхова Л. А. Соціально-психологічні складові цілеспрямованої системи особистості шкільної молоді / Л. А. Лепіхова // Життєві домагання особистості : монографія / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 133 – 165.
10. Пилипенко Л. И. Особенности осознания подростками своего положения в коллективе сверстников / Л. И. Пилипенко // Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М. И. Боришевского. – К. : Вища школа, 1980. – С. 72 – 87.
11. Савонько Е. А. Возрастные особенности соотношения ориентации на самооценку и оценку другими людьми / Е. И. Савонько // Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М. : Просвещение, 1972. – С. 81 – 111.